

СИЛАБУС

Назва курсу	Філософія
Мова викладання	Українська
Викладач	Шакун Наталія Валеріївна, к. філос. н., доцент
Профайл викладача	https://orcid.org/0000-0003-2761-9965 https://scholar.google.com.ua/citations?hl=uk&pli=1&user=TSFVbAEAAAAJ https://www.facebook.com/profile.php?id=100003369729250
Контакти викладача	Ауд. I-225, +380669396119 (Viber), shakunn@ukr.net

1. Анотація курсу

Філософія належить до навчальних дисциплін, вивчення яких не лише забезпечує ефективне засвоєння необхідних компонентів навчального плану здобувача вищої освіти, а й спонукає до власних міркувань щодо важливих світоглядних проблем людського буття, сприяє набуттю студентами вміння виступати перед аудиторією, відстоювати власну точку зору, бути здатним генерувати нові ідеї, творчо та критично мислити. **Предмет дисципліни** – відношення людини та світу. **Форми, методи й засоби викладання дисципліни** – для ефективної підготовки здобувачів вищої освіти (ЗВО) застосовується навчальні лекції, семінари, консультації, дискусії, вивчення першоджерел, організація усного чи письмового індивідуального завдання (зокрема, підготовка презентацій, тез доповідей, есе тощо). Проблемно-пошуковий та критико-інформаційний підхід до вивчення основних філософсько-світоглядних питань, широке використання різних форм активізації інтересів до пізнання (проблемні завдання, теми для обговорень, тестові завдання) сформують у студентів вміння співставляти та аналізувати переваги і недоліки певних філософських позицій, аналізувати проблеми сучасного життя із використанням філософських понять та категорій, послуговуватися набутими знаннями в межах галузевих знань, а також при виборі і застосуванні методик професійної діяльності.

Програма навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Генеза та становлення філософської думки у контексті цивілізаційних процесів

Тема 1. Предметне поле і функціональне призначення філософії

Філософія як любов до мудрості. Критерії мудрості. Особливості філософського підходу до світу. Духовні та соціальні чинники ставлення філософського світогляду.

Культурно-історичні умови виникнення філософії. Граничність філософських категорій. Поняття світогляду, його складові та типологія. Співвідношення світогляду і філософії. Основні світоглядні орієнтації людини в світі. Філософія і релігія. Філософія і наука. Характерні риси філософського мислення.

Проблема визначення предмету філософії. Структура і функції філософського знання. Особливості сучасного розуміння філософії. Філософія та людська особистість. Роль філософії в сучасному житті суспільства. Роль філософського знання у методологічній та світоглядній підготовці фахівців-професіоналів.

Тема 2. Основні історико-філософські парадигми

Філософія Стародавнього Сходу і Заходу. Найважливіші особливості світогляду народів Сходу та Заходу. Особливості світогляду народів Сходу.

Класична західноєвропейська філософія. Філософське обґрунтування нової картини світу. Проблема методу наукового пізнання: емпіризм та раціоналізм. Поняття субстанції XVII – XVIII століть. Проблеми буття, людини і суспільства у філософії Просвітництва. Французький матеріалізм XVIII століття.

Німецька класична філософія. Німецьке просвітництво. Трансцендентальна філософія І.Канта. Система та метод філософії Гегеля. Філософські погляди Л. Фюєрбаха і К.Маркса. Місце німецької класичної філософії в історії філософської думки.

Тема 3. Сучасна філософія: синтез культурних парадигм

Західноєвропейське суспільство першої половини XIX ст. і криза парадигми класичної філософії. Формування глобальної філософської парадигми та її основних течій і напрямків. Проблема раціонального та ірраціонального у філософії XX століття

Екзистенціально-антропологічна філософія та її основні напрямки: «філософія життя», феноменологія, екзистенціалізм, психоаналіз. Філософські проблеми психоаналізу (З. Фрейд). Психоаналіз і неофрейдизм (К. Юнг, А. Адлер, Е. Фром та ін.). Проблемність і скорботність людського життя (С.Керкегор, А.Шопенгауер, В.Дільтей). Воля, свобода і «надлюдин» (Ф.Ніцше). «Сутінки Європи» (О.Шпенглер). Свобода і відповідальність. Проблема людської одиничності і світоустрій (М.Гайдеггер, Ж.-П.Сартр та ін.). Проблема сенсу людського буття. Смісл і абсурд. Смісл історії (К.Ясперс, М.Бердяєв та ін.). Творчість і деструктивність в історії (Е.Фромм).

Позитивістська філософія та її основні етапи. «Перший позитивізм» (О.Конт, Г.Спенсер), «другий позитивізм» Е.Маха і Р.Авенаріуса. Неопозитивізм (Б.Рассел, Л.Вітгенштейн, Р.Карнап). Постпозитивізм (К.Поппер, І.Лакатос, Т.Кун).

Структуралізм (К. Леві-Стросс, М. Фуко, Ж. Лакан та ін.), герменевтика (Х.- Г. Гадамер, П. Рікьор, К. Апель). Вплив постпозитивізму на розвиток сучасної науки. Філософія глобальних проблем (А. Печчеї, А. Кінг, Л. Браун, Д. Форрестер та ін.).

Гене́за релігійної філософії XXI століття, її основні напрями, принципи, риси Неотомізму та його філософські передумови.

Марксизм-ленінізм як завершення філософії доби Модерну. Матеріалістична діалектика та матеріалістичне розуміння історії філософії марксизму. Концепція практики та проблема відчуження людини у філософії К. Маркса та Ф. Енгельса. Марксизм-ленінізм як завершення філософії Модерну.

Ситуація Постмодерну у філософії. Конфлікт культур і проблема «кінця історії». Деконструктивізм. Ризома.

Тема 4. Українська філософська думка в контексті світової філософії

Загальні особливості української філософії. Клімат, природа і населення давньої України. Світоглядно-філософська думка в Боспорському царстві та грецьких колоніях Причорномор'я. Біон Борисфеніт, Сфер, Анахарсій Скіфський та інші мислителі українського Причорномор'я.

Міфологічно-філософська думка народів Київської Русі дохристиянського періоду. Світ, суспільство, людина у «Велесовій книзі». Філософські джерела Київської Русі. Філософія «книжництва».

Ідеї та представники українського гуманізму та Просвітництва. Філософська думка в Острозькому колегіумі та Києво-Могилянській академії. Філософські ідеї Г.Сковороди; основні складові його філософського вчення.

Особливості розвитку української культури та філософії у XIX - XXI ст. «Філософія серця» П.Юркевича. Філософія поступу І.Франка. Громадівська філософія» М.Драгоманова. Культурно-філософський підйом 20-х років XX ст. («розстріляне відродження»). Історіософія В.Липинського. «Вольовий націоналізм» Д.Донцова. Філософія українських «шестидесятників» («друге відродження»). Розробка філософських проблем в умовах розбудови української державності. Місце і роль філософії у відродженні духовної культури українського народу

Змістовий модуль 2. Онтологія, гносеологія, методологія

Тема 5. Філософські проблеми онтології

Соціально-практичний та світоглядний характер проблеми буття. Концепція буття в історії філософії. Досократики (V-IV ст. до н. е.). Співвідношення буття і космосу. Буття як незмінне, нерухоме (Парменід) і буття як мінливе (Геракліт). Аристотель про різні форми буття. Субстанційний підхід до буття. Р.Декарт і Г.Лейбніц про буття. Проблема буття у німецькій філософії (І.Кант, Г.Гегель, К.Маркс, М.Гайдеггер, Гартман). Багаторівневий характер буття.

Основні форми буття (буття тіл, процесів, буття людини, буття духовного, буття соціального, віртуальне буття).

Проблема субстанції. Дуалізм і монізм. Історико-філософська генеза уявлень про матерію. Методологічне та світоглядне значення цього поняття для пізнання природи, суспільства, практичної діяльності.

Основні рівні організації матерії. Рух як спосіб існування матерії, форми руху та їх співвідношення. Просторово-часові характеристики матеріального і ідеального світу. Субстанційна і реляційна концепції простору та часу, їх світоглядна і методологічна основи. Культурно-історичний та соціально-практичний зміст простору та часу як атрибутів соціальної форми руху.

Тема 6. Свідомість як філософська проблема

Поняття свідомості, її структури. Проблема онтологічного статусу свідомості; вихідні ознаки і рівні свідомості, її зв'язок із соціально-культурними процесами та особливостями людської діяльності.

Концепції походження свідомості та їх евристична роль. Свідомість як субстанція. Свідомість як функція мозку і відображення дійсності. Феноменологічна концепція свідомості. Сутність діалектико-матеріалістичної концепції свідомості: трудова діяльність, суспільні відносини. Сутність психоаналітичної концепції З. Фрейда: несвідоме («воно»), надсвідоме («над-Я») та свідоме («я»). Т. де Шарден про походження свідомості.

Духовний вимір людського буття. Поняття нової філософської онтології. Онтологічні виміри духу. Знаково-символічна форма буття духу. Поняття “душі” та її роль в осмисленні внутрішнього світу людини. Сутність духовного. Сучасна наука про походження свідомості.

Свідомість як продукт суспільного розвитку. Праця, мова, спілкування як необхідні умови виникнення та розвитку свідомості. Свідомість – вища форма творчого відображення світу у різних формах психічної й предметної діяльності. Структура свідомості. Свідомість як сукупність знань, пізнавальних образів, емоцій, волі, психіки. Свідомість і самосвідомість. Структура самосвідомості, її роль у розвитку людини. Місце інтуїції у структурі свідомості. Пізнавальна, емоційна, мотиваційно-вольова сфери свідомості. Рівні психічного життя людини: несвідоме, підсвідоме, свідоме.

Суспільна свідомість: поняття, форми, сучасні тенденції її трансформації. Буденно-практична й науково-теоретична свідомість. Форми свідомості: філософська, політична й економічна, право та правосвідомість, моральна, естетична, релігійна, наукова свідомість. Суспільна ідеологія та суспільна психологія.

Тема 7. Пізнання як процес духовно-практичного освоєння світу

Співвідношення теорії пізнання, гносеології і епістемології. Предмет гносеології і епістемології та їх методи.

Пізнання як активно-діяльне ставлення людини до світу. Проблема пізнання в історії філософії. Класична і неklasична теорії пізнання. Скептицизм і агностицизм. Проблема предмету пізнання: реалізм і пізнавальний ідеалізм.

Наївний реалізм. Критичний реалізм. Суб'єктивний ідеалізм. Декарт, Берклі, Юм. Загроза соліпсизму. Феноменалізм. Об'єктивний ідеалізм. Марбурзька школа: Г.Коген, П.Наторп, Е.Кассіерер.

Структура пізнавального процесу. Пізнання як відображення, відношення, комунікація і діяльність. Структурні складові пізнавальної діяльності (об'єкт, суб'єкт, мета, засоби, результати). Суб'єкт і об'єкт пізнання, їх неподільність. Засоби пізнання. Види пізнавальної діяльності, їх класифікація за метою, об'єктами, суб'єктами, методами.

Тлумачення істини в сучасній філософії, зв'язок різних версій істини із методологічною парадигмою, типами світовідношень, соціокультурним середовищем, методами пізнання. Суперечливість істини і суспільна ірраціональність.

Проблема практики в історії філософії. Структура практики, її різновиди. Праця, спілкування, практична діяльність. Можливості і межі практики як критерію істини. Творчість як конструктивний принцип пізнання. Практика як відтворення і практика як творчість.

Тема 8. Методологічні проблеми наукового пізнання

Проблема методу у філософії. Метод як сукупність визначених правил, прийомів, способів, норм пізнання і діяльності. Класифікація методів: за масштабами, за роллю і місцем в процесі наукового пізнання тощо. Багаторівнева концепція методологічного знання: філософські (метафізичний, діалектичний, аналітичний, феноменологічний, герменевтичний та ін.), загальнонаукові (системний, структурно-функціональний та ін.), міждисциплінарні та методи спеціальних наук. Місце філософських методів серед спеціальних (міжгалузевих, галузевих наукових методів) і загальнонаукових методів.

Етапи розвитку філософської методології. Філософія науки. А. Уайтхед і Б. Расел. Р. Карнап і А. Тарський. Г. Башляр, І. Лакатош, С. Тулмін, К. Поппер. Київська школа філософії науки: П. Копнін, М. Попович, С. Кримський. Роль парадигм в науці. Ньютоно-картезіанська парадигма. Парадигма неklasичної науки. Т. Кун. Формування постнеklasичної парадигми. П. Фейєрабенд. Філософська методологія як система принципів і способів організації теоретичної та практичної діяльності.

Евристичні можливості і межі філософських методів. Поняття діалектики та її альтернатив: еклектики, догматизму, софістики, релятивізму. Метафізика. Синергетика. Нелінійність, альтернативність розвитку. Феноменологія. Натурфілософія і діалектика природи. Взаємодоповнюваність філософсько-методологічних доктрин.

Методи наукового пізнання: емпіричні (спостереження, вимірювання, описування, експеримент та ін.) та теоретичні (історичний і логічний, абстрактний і конкретний, абстрагування, моделювання тощо). Форми наукового пізнання: факт, ідея, проблема, гіпотеза, концепція, теорія. Види теоретичних досліджень.

Змістовий модуль 3. Суспільство і особистість у вимірах філософського аналізу

Тема 9. Людина і суспільство у вимірах філософії

Людина як предмет філософського аналізу. Особливості філософського осмислення проблем людини. Визначення людини як філософсько-світоглядна проблема. Основні підходи до визначення сутності людини в сучасній філософії. Проблема людини у філософії Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Християнська концепція людини у філософії Середньовіччя. Проблема людини у філософії Відродження та Нового часу. Німецька класична філософія про людину. Антропологічні проблеми у вітчизняній філософській думці (Г.Сковорода, М.Гоголь, П.Юркевич). Критика П.Юркевичем антропологічного матеріалізму. Філософсько-антропологічні ідеї Лесі Українки, П.Куліша, І.Франка. Сучасна філософська антропологія (М.Шеллер, Г.Плеснер, А.Гелен та ін.).

Проблема походження людини. Суперечності природничо-антропологічних інтерпретацій людини. Філософський зміст понять «особистість», «індивід», «індивідуальність», їх співвідношення з поняттям «людина». Поняття особи й особистості. Людина (людський рід) як світова субстанція. Природно-біологічна необхідність людського

буття. Суспільне становлення людини як особистості. Особа і соціокультурне середовище. Буття людини як особистості. Тематика гендеру у сучасній філософії. Проблема життя і смерті в духовному досвіді людства. Самоцінність людського життя. Сенс людського життя.

Соціальне у бутті людини. Буття соціального, його якісна відмінність від буття природного. Специфіка соціального пізнання. Інтерпретації суспільства в сучасній філософії. Основні концепції виникнення та розвитку суспільства: теологічна, патріархальна, натуралістична, технократична, соціопсихологічна. Теорія соціальної (М. Вебер, Т. Парсонс) та предметної (К. Маркс) дій тощо. Розвиток суспільства як природно-історичний процес зміни суспільно-економічних формацій (К. Маркс), соціальних систем (Т. Парсонс), стадій «економічного зростання» (У. Ростоу), еволюції типів культури (М. Вебер, П. Сорокін), локально-цивілізаційних циклів (А. Тойнбі). Проблема основи суспільства і чинників його перетворень.

Суспільство як самоорганізована система. Функціонування суспільства як природно-історичний процесу. Географічне середовище та його роль у житті суспільства. «Географічний детермінізм», «геополітика». Біосфера. Вчення Т. де Шардена і В. Вернадського про ноосферу. Структура суспільства та її філософсько-соціальні інтерпретації. Критерії класифікації спільностей і суспільств. Формаційна, технологічна та цивілізаційна класифікація суспільств та їхні методологічні можливості. Підстави визначення інформаційного, посткомуністичного і постіндустріального суспільств.

Тема 10. Філософський аналіз культури і цивілізації

Поняття культури, філософські аспекти його змісту. Уявлення про культуру вісторії філософської думки. Методи філософського осмислення культури: рефлексія, герменевтика, компаративістика, структуралізм і лінгвістичний аналіз.

Цінності як фундамент культури. Еволюція змісту цінностей. Сучасні підходи до філософського осмислення цінностей: натуралістичний психологізм (Дж. Дьюї), аксіологічний трансценденталізм (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт), персоналістичний онтологізм (М. Шелер), соціологічна концепція (М. Вебер). Основні компоненти цінностей та їх класифікація.

Поняття цивілізації та основні підходи до його тлумачення. Теорії цивілізації А. Тойнбі, М. Данилевського, П. Сорокіна, С. Гантінгтона. Ідея кризи цивілізації О. Шпенглера, Х. Ортеги-і-Гассета. Загальнокультурна криза сучасної цивілізації та її основні тенденції.

Загроза глобалізму. Поняття глобальних проблем, їх класифікація та можливі шляхи вирішення. Глобальні проблеми сучасності і майбутнє людства. Поняття соціального передбачення і прогнозування майбутнього. Основні науково-теоретичні характеристики соціального прогнозу.

Тема 11. Основи практичної філософії

Філософські виміри інженерно-технічної творчості. Інженерна та технічна діяльність: сутність і відмінності. Технічна діяльність від найдавніших часів до промислової революції XVIII ст. Промислова революція XVIII-XIX ст. Інженерна діяльність від промислової революції до науково-технічної революції XX ст. Інженерна діяльність як соціокультурний феномен. Матеріальні та духовні підстави інженерної діяльності, її сутність, специфіка, атрибути.

Філософські, професійні та особистісні детермінанти інженерної діяльності. Зовнішні та внутрішні (технологічні) функції інженерної діяльності. Місце інженерної діяльності в структурі суспільства.

2. Мета й цілі курсу

Метою викладання навчальної дисципліни є формування у здобувачів вищої освіти (ЗВО) цілісної концептуальної картини світової та вітчизняної філософської традиції, ознайомлення з особливостями, сутністю, змістом і цінностями людського буття, формами та рівнями пізнання, сучасною соціальною реальністю та історією, проблемами і

перспективами сучасної культури і цивілізації; вміння поєднувати світоглядно-теоретичні настанови із життєвою практикою.

Загальні компетентності, що формуються навчальною програмою. Під час вивчення дисципліни здобувач вищої освіти (ЗВО) має набути або розширити такі загальні компетентності (ЗК) передбачені освітньою програмою:

ЗК2. Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.

ЗК5. Здатність до пошуку та аналізу інформації з різних джерел.

ЗК14. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності та примножувати досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.

3 Очікувані результати навчання

Під час вивчення дисципліни ЗВО має досягти або вдосконалити наступні програмні результати навчання (ПРН), передбачені освітньою програмою:

ПРН26. Формувати і відстоювати власну світоглядну та громадську позицію, діяти соціально відповідально та свідомо.

У підсумку здобувач вищої освіти повинен **знати**: специфіку філософії як історію пошуків та визначення граничних підстав людського буття; сутність та проблематику філософії науки; внутрішню логіку становлення людського мислення; основні категорії філософії, що розроблені для осмислення буття, історії та культури в їх духовних, соціальних, наукових та технічних вимірах; особливості процесу формування висхідних методологічних принципів мислення та пізнання; складові процесу формування та функціонування знання;

вміти: обґрунтовувати свою світоглядно-теоретичну позицію; оперувати філософськими категоріями, поняттями та концептами при аналізі реальних ситуацій особистісного та суспільного життя; виявляти специфічні сутнісні характеристики людського буття та креативно застосовувати їх у власній дослідницькій діяльності; чітко визначати форми та рівні функціонування знання; формулювати проблему та вказувати шляхи її можливого розв'язання у науковому, технологічному, соціальному контексті.

4. Обсяг курсу – 4 кредити ECTS (120 годин)

Вид занять	Загальна к-сть годин
Лекції	16
Семінарські заняття	14
Самостійна робота	90

Форма проведення занять – лекційні, практичні, самостійна робота – з використанням системи дистанційного навчання Moodle, онлайн інструментів спільної візуалізації Google Jamboard, Padlet, відеоматеріалів тощо.

1. Пререквізити

Передумовою для вивчення дисципліни є успішне засвоєння таких дисциплін, як «Історія України», «Історія української культури», «Основи академічного письма», дисципліна може бути базовою для вивчення дисциплін «Фахова українська мова та основи ділової комунікації», «Громадянська освіта», «Екологія», поєднання яких сприяє формуванню цілісного світогляду та критичного мислення.

2. Система оцінювання та вимоги

Оцінювання проводиться за 100-бальною шкалою протягом вивчення дисципліни: поточний контроль – до 75 балів, підсумковий контроль – до 25 балів, які підсумовуються в загальну оцінку за курс.

Розподіл балів, які отримують ЗВО
Поточний та проміжний контроль за модулями

Модуль за тематичним планом дисципліни та форма контролю		К-ть балів
ЗМ1. Генеза та становлення філософської думки у контексті цивілізаційних процесів		22
1.	Повнота ведення конспектів занять (лекційних та семінарських)	4
2.	Робота на семінарських заняттях	
	Семінар 1:	6
	Семінар 2:	6
	Семінар 3:	6
ЗМ 2. Онтологія, гносеологія, методологія		14
3.	Повнота ведення конспектів занять (лекційних та семінарських).	2
	Робота на семінарських заняттях	
	Семінар 4:	6
	Семінар 5:	6
ЗМ 6. Суспільство і особистість у вимірах філософського аналізу		14
4.	Повнота ведення конспектів занять (лекційних та семінарських)	2
5.	Робота на семінарських заняттях	
	Семінар 6:	6
	Семінар 7:	6
6.	Самостійна робота (виконання ІНДЗ у одній із запропонованих нижче форм на вибір ЗВО : написання есе; конспект теми за заданим або власно розробленим ЗВО планом; анотація прочитаної додаткової літератури з дисципліни)	
	Тема 10:	5
	Тема 11:	5
7.	Модульна контрольна робота (виконання тесту – 30 питань, питома вага 1 питання – 0,5 балів)	15

Підсумковий контроль

Іспит		
	Усна співбесіда за білетом, що містить 2 питання:	25
	Питання 1	13
	Питання 2	12
Зважена семестрова оцінка		100

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи	для заліку
90 – 100	A	Відмінно	зараховано
82-89	B	Добре	
75-81	C		
66-74	D		

60-65	E	Задовільно	
0-59	FX	Незадовільно	не зараховано

3. Політика курсу

Засвоєння змісту дисципліни здобувачами вищої освіти передбачається шляхом відвідування аудиторних занять у відповідності до затвердженого розкладу або ж дистанційно відповідно до рекомендацій Міністерства освіти і науки України та нормативного забезпечення освітнього процесу в НУ «Чернігівська політехніка».

Заняття проходять з використанням інтерактивних засобів навчання, роботи в команді, групових дискусій. Консультації проводяться у відповідності до затвердженого розкладу.

Політика академічної доброчесності. Здобувачі вищої освіти (ЗВО) в своїй освітній діяльності керуються наступними принципами: 1) самостійне виконання проміжних та підсумкових завдань; 2) не вдаватися до академічного шахрайства (плагіату, списувань, купівлі робіт, видавання чужих робіт за свої). В разі порушення принципів академічної доброчесності нести відповідальність, передбачену «Кодексом академічної доброчесності Національного університету «Чернігівська політехніка».

Політика щодо відвідування аудиторних занять. Відвідування (аудиторно чи дистанційно) занять є обов'язковою умовою успішного засвоєння дисципліни. У разі навчання здобувача освіти за індивідуальним графіком (відповідно до розпорядження адміністрації інституту) передбачена можливість відвідування лекційних занять дистанційно.

Політика користування ноутбуками / смартфонами.

Враховуючи те, що дзвінки, переписки, спілкування у соціальних мережах під час занять Використання мобільних телефонів, планшетів та інших гаджетів під час лекційних та практичних занять дозволяється виключно у навчальних цілях.

Політика щодо перескладання. Перескладання здійснюється відповідно до Положення про організацію освітнього процесу в НУ «Чернігівська політехніка».

8. Рекомендована література

Основна

1. Головашенко І. О. Філософія: навч. посіб. – Вінниця: ВНТУ, 2016. – 200с.
2. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с
3. Касьян В.І. Філософія: відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. – К.: Знання, 2015. – 354с.
4. Філософія як історія філософії: Підручник / За заг. ред. Ярошовця В. І.–К.: Центр учбової літератури, 2010.
5. Encyclopedia of Philosophy. 2. Edition. (ed. in chief Donald M. Borchert) Detroit a.o. : Macmillan Reference, Thomson Gale, 2006. – Vol. 1-10.